

PANKOVITS JÓZSEF

1956 és az olasz kommunisták

1956 „felejtetetlen” esztendő volt, kitörölhetetlenül bevésődött az olasz társadalom emlékezetébe. Februárban a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, ősszel a magyar forradalom foglalkoztatta a közvéleményt. Mindkét esetben, de különösen október 23-a után az olasz kommunista pártszervezetekben és közéleti fórumokon szenvedélyes, véget nem érő vitákban tárgyalták a történeteket.

Kevés ország volt Nyugat-Európában, ahol a politikai szembenállás olyan nagy társadalmi erőket mozgatót volna meg, mint 1945 után Itáliában. Kétmillió kétszáz ezret is meghaladó taglétszámmal itt működött a nyugati világ legnagyobb kommunista pártja, az Olasz Kommunista Párt (PCI – Partito Comunista Italiano). 1956 az olasz kommunisták számára egyszerre volt dráma, trauma és fordulat a párt politikájában. Feszült figyelemmel kísérték a kommunista ideológiát megkérdőjelező magyar eseményeket, amit politikájuk széles társadalmi kontrollja és az olasz társadalom átpolitizáltsága indokolt. A viták a kommunizmus és a PCI további politikája körül folytak: hogyan küzdjön ezután Itáliában a párt a kommunizmusért?

Nyugat-Európában befolyása, hagyományai alapján a Francia Kommunista Párt hasonlítható össze az olasszal; de a görög, a spanyol, a portugál és a német kommunista és munkásmozgalomban is ismerünk – sok különbség mellett – az olaszra jellemző vonásokat. Ám ezekben az országokban 1945 után a bel- és a külpolitikai feltételek egészen mások voltak, mint Itáliában, és ez a kommunista pártok elszigetelődéséhez, illetve illegálitáshoz vezetett.

Olaszországban ezzel szemben a PCI a fasizmus után helyreállított demokratikus viszonyokhoz igazodó rugalmas politikát folytatott. Megvetette lábát az antifasiszta összefogáson nyugvó intézményi szerkezetben, és fenn kívánta tartani a politikai erők nemzeti egységét, ameddig

csak „lehetséges”. A párt egyik célja a munkásosztály politikai érdekvépviselete lett; itt azonban nem lehetett szó kizárólagosságról, mert a szocialista párt (PSI), sőt a katolikus dolgozókat magához vonzó kereszténydemokrata párt (DC) is erre aspirált. A többpártrendszerű politikai versengés dinamikája és a választási eredményekben megmutatkozó erőviszonyok határozták meg a rendkívül sajátos egyensúlyi állapotot, vele a DC hatalmát, a munkásmozgalom ellenzékiességét. A DC egyik fő szövetségese a PSI-ből kiszakadt és a politikai jobboldalra helyezkedő, nevében szociáldemokrata párt volt, amely néhány másik kisebb párttal együtt részt vehetett a kormánykoalícióban.

A munkáspártok nem részesedhettek a hatalomból, csak ha szövetekeznek a DC-vel. A szociáldemokraták éppen ezt tették 1947-ben, majd az 1960-as években a szocialisták szintén éltek a lehetőséggel – mint látni fogjuk, éppen 1956 vitájának hatása alatt. A PCI 1947-től tartósan ellenzékbe szorult, és 1956 után korábbi szövetségeseinek (PSI) támogatása nélkül egyedül folytatta a központi hatalmat befolyásoló-ellenőrző politikáját. Közben azért együttműködött a PSI-vel a szakszervezetekben, a helyi közigazgatási testületekben (három közép-olasz régió „vörös övezetében”, sok kisebb-nagyobb városban és településen). A PCI ezenkívül is rendelkezett olyan, a közéletet befolyásoló eszközökkel (értelmiségi kapcsolatok, kulturális tényezők, tömegszervezetek stb.), amelyekre támaszkodva hatásosan politizálhatott.

A párt politikájának fő jellemzője volt, hogy ragaszkodott az általa is szerkesztett és az 1946/47-es alkotmányozó nemzetgyűlésben elfogadott antifasiszta szellemű alkotmány demokratikus elveihez és normarendszeréhez. Módszere nem változott a kormányzásból való kirekesztése után sem. Nem sietette irreális, türelmetlen „forradalmisággal” a politikai helyzet evolúcióját, nem akarta kétes kimenetelű pályára sodorni tagságát, támogatóit és az országot.

A párt szavát a közvéleményt formáló értelmiséggel való folyamatos párbeszéd hitelesítette. Tömegbefolyás és dialógus a párt politikájának egymást kiegészítő két aspektusa volt. Kulturális politikáját az olasz civilizáció értékein nevelődött kompetens pártértelmiség alakította, amely a Spaventa–Labriola–Croce–Gramsci-vonal¹ filozófiai feldolgozásával vállalta a korábbi olasz értelmiség szakmai és emberi dilemmáit. Már az 1950-es években igényelték a tisztánlátást a szocializmus és a demok-

¹ Bertando Spaventa (1817–1883) haladó szellemű pozitívista filozófus. Antonio Labriola (1843–1904) az autentikus marxizmus első olasz művelője és terjesztője, Benedetto Croce (1866–1952) kiemelkedő hegelianus idealista filozófus.

rácia viszonyában, intellektuális vívódással hasonlították össze a szovjet példa elveit és gyakorlatát – mondani sem kell, hogy következtetéseikben kételyek feszengetek. Az értelmiséggel való dialógust megterhelte a kor sztálini és zsdanovi dogmatikája, ám ezen enyhített a crocei idealizmusnak és a liberálszocializmusnak a tradíciója, és a műhelyviták nem fulladtak terméketlenségbe. Az eleven szellemi pezsgés frissítő, „karbantartó” hatással volt a pártra, amely nem merevedett bele a korra jellemző, szovjet mintájú szektás és dogmatikus mozgalmi attitűdbe. S bár akkoriban hiányzott a kölcsönös megértés, maga a párbeszéd nem tört meg.

Az alábbiakban az olasz kommunisták 1956-os vitáit vizsgálom – magyar szemszögből, tekintettel arra, hogy az SZKP XX. kongresszusa utáni szakaszban a magyar forradalom uralta az olasz visszhangot. Pietro Ingrao, a *l'Unità* akkori igazgatója nem túlzott, amikor a „felejtethetlen” jelzővel illette 1956-ot, és mi nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy Magyarországra gondolt.

Az SZKP XX. kongresszusának vitája

Az 1956 februárjában Moszkvában megrendezett kommunista csúcstalálkozón Hruscsov nagyfontosságú bejelentéseket tett a békés egymás mellett életről, egy újabb világháború elkerülhetőségéről, a szocializmushoz vezető különböző utak változatairól; mindenekelőtt pedig világraszóló szenzációval szolgált a személyi kultuszról tartott nyilvános, majd „titkos” beszámolójával. Már a küldöttek és a meghívottak előtt elmondott, nyilvános beszámolóban behatóan tárgyalta – Sztálint nem megnevezve – a személyi kultuszt. A későbbi zárt ajtók mögötti, csak a hazai küldötteknek tartott jelentésében megnevezte a diktátort, s tételesen leleplezte bűntényeinek iszonytató sorozatát.

A „titkos” jelentés orosz nyelvű másolatát az úgynevezett testvérpártok delegációvezetői február 25-én éjszaka elolvashatták. A titoktartás ellenére a nyugati sajtó hozzájutott a szöveghez, és részleteket kezdett szivároztatni belőle. Kommunisták millióiban leírhatatlan döbbenet és zavar támadt, amely június 4-én tetőzött, amikor a *New York Times* megjelentette az akkor kétségbevonat hitelességű, a lényegyet tekintve azonban Hruscsov titkos beszédével egyező tartalmú dokumentumot. A tengerentúli újság anyagát több nyugati sajtótermék – így az olasz *Il Ponte* is – átvette és közölte.

A bizzarr nemzetközi crescendóvá dagadó leleplezés a kommunista mozgalom radikális fordulatát eredményezte volna, ha Hruscsovnak

nincs masszív ellenzéke. A kongresszusi hallgatóságban az ő hívei és támogatói mellett (Bulganyin, Mikojan, Furceva stb.) a díszemlényen ültek Molotov, Vorosilov és társaik, akik már az első beszámoló után kérdőre vonták a főtitkárt. A külföldi meghívottak tanácsalansága elárulta a mozgalom zavarodottságát. Gondoljunk Sztálin „legkiválóbb magyar tanítványára”, Rákosi Mátyásra vagy a merőben más mentalitású, ám a pellengrére állított diktátorhoz ugyancsak sok szállal kötődő Palmiro Togliattira.

Togliatti a Kommunistá Internacionálénál (KI), mint a világszervezet egyik titkára, gyakorlatilag Sztálin beosztottjaként töltött el tizennyolc hosszú évet. Egy átlagos képességű beosztott ennél rövidebb idő alatt is kiismeri a „főnök” személyiségét; és a legkevesebb, amit Togliattiról állítani lehet, hogy nem átlagos képességű KI-funkcionárius volt. Mialatt megismerte Sztálin tulajdonságait, észjárását, hajlamait, temperamentumát, gyanakvó természetét,² nem vált szánalmas epigonjává. A személyi kultusz ápolásában, Sztálin bűnös intézkedéseiben, személyi kérdésekben (például Kun Béla sorsa),³ hallgatólagos részesség terhelte lelkiismeretét, ami emberileg bizonyos fokig érthető, hiszen meghunyászkodása a túlélést garantálta.⁴ Felelősségére még visszatérek, noha a kutatások mindeddig számos kérdést nem tisztáztak tevékenységének erről az időszakáról.

Ha egy kommunista vezető efféle előzmények után figyelte Hruscovot 1956 februárjában, nem kis mentális erőfeszítésre volt szüksége a hallottak feldolgozásához. Az önmagukat találva érző főtitkároknak szembesülniük kellett múltjukkal, oda kellett állniuk a sztálini elvek szerint irányított pártjuk elé, s valahogy el kellett vetni ezeket az elveket, helyre kellett volna állítani az eredeti marxista metodikát. Hruscov lé-

² Aldo AGOSTI: *Palmiro Togliatti, un uomo di frontiera*. UTET Libreria, Torino, 2003. 219. – Togliatti életrajzírója Togliatti és Ernst Fischer beszélgetésében az olasz kijelentését idézi: „Sztálin nagyon gyanakvó.”

³ FEJTŐ Ferenc: Comment Stalin liqvida Béla Kun. *France Observateur*, 1959. április 9. – Fejtő a finn – egykoron kommunista – Arvo Tuominen emlékiratai alapján utalt Togliatti szerepére, Tuominen és Robert Conquest könyveit felhasználva tárgyalta a KI elnökségének 1937 tavaszán lefolytatott ülését, amikor pálcát törtek Kun Béla fölött. Tuominen leírása szerint az ülés után azonnal letartóztatták a magyar vezetőt. Az elnökség tagjai között volt Dimitrov, Manuilskij, Kuusinen, Pieck, Gottwald, Florin, Togliatti, Tuominen, Van Min és meghívottként Varga Jenő. Agosti szintén különböző retorziós eseteket szed csokorba (a német Hermann Schubertét, az olasz Emilio Guarnaschelliét), illetve megállapítja: nincs adat arra, hogy Togliatti közbelépett volna valakinek is az érdekében, aki után az NKVD már nyomozást indított. Togliattinak voltak információi a lengyel pártvezetést megtizedelő megtorlásról, de nem adott hangot kétségeinek. (Varga Jenő viszont szót emelt a perek, az eljárások ellen.) Vö. Aldo AGOSTI: i. m. 220.

⁴ Uo. 221. – A szerző írja: 1938-ban az NKVD letartóztatta Paolo Robottit, Togliatti sógorát, és kínzásokkal akarták vallomásra bírni, miszerint Togliatti szovjetellenes kém. Robotti ellenállt.

lektani válságba döntötte a mozgalom vezérkarát. Hogyan viszonyuljunk ezután Sztálinhoz?

Togliatti a maga részéről régóta küszködött a Sztálin-problémákkal szorosán összefüggő dilemmával, amit a róla szóló bőszes szakirodalom egyfajta „kettősségnek” nevez. Döntéseinek meghozatalában – hangsúlyozva, hogy olyan olasz, akinek sorsát az első világháború utáni válság, a fasizmus elleni harc fordította meg – moszkvai tapasztalatai és élményei alapvető fontosságúak. Hazatérve első kezdeményezései (antifasiszta nemzeti egységkormány alakítása) Sztálinnal egyeztetve történtek, Sztálinnak az antifasiszta nemzetközi összefogás életben tartását szorgalmazó külpolitikájával összhangban születtek. Sztálin egészen haláláig „vezéri” karizmával, tekintélyelvűen irányította az SZKP-t, a nemzetközi kommunista mozgalmat, és ennek következményei alól Togliatti sem vonhatta ki magát. 1956-ig soha, egyetlen pillanatra sem lazult meg nála a Szovjetunióhoz fűződő „vaskötelék”, a szovjet „modell” iránti elvi, világnézeti hűség. Komolyan vette a tételt: a Szovjetunióban épül a felsőbbrendű társadalmi-politikai rendszer. Moszkvából hazavitte ezt a meggyőződését és a sztálini SZKP politikájának olthatatlan tiszteletét, a szovjet tapasztalatok fenntartás nélküli elismerését, ugyanakkor lehetségesnek tartotta, hogy az olasz helyzetben előállhatnak olyan körülmények, amelyek a szovjet modell variánsát forrják ki. Nem tekinthetünk el az olasz kommunista és munkásmozgalomban 1917 óta megszálló tudatformától (ez nem csak Togliatti személyes víziója volt; „azt kell tennünk, amit az oroszok” – mondták 1917-ben a torinói autógyárak munkásai), amely 1945-ben új életre kelve a szovjet modell törvényszerűségére hagyatkozott, és nem zárta ki a felfegyverzett partizánsereg forradalmi felkelését sem. A mozgalom reményeit Sztálin neve, a Vörös Hadsereg diadalmenete erősítette. A tegnapi partizánok várakozással elteltten számlálták a napokat, amíg a Vörös Hadsereg megindul, és Rómáig, Párizsig nyomulva megvívja a „végső harcot”, amelyhez csatlakozik minden öntudatos proletár. Ez a mozgalmi mitológia erősen munkált az olasz kommunisták tudatában, és Togliatti felfogásából sem hiányozhatott. „Kettős” politikájának ez volt az egyik oldala.

A másik a következetes alkalmazkodás a realitásokhoz, amelyek demokratikus orientációt diktáltak. Togliatti „kettős” irányvonalának sajátossága éppen az, hogy a kétféle döntési lehetőség egymást erősítette. 1945 után az olasz kommunisták tudatában Sztálin haláláig a demokratikus küzdelmet is ihlette a „népek bölcs tanítómesterének” bálványimádata. 1946-ban a királyság–köztársaság referendum-kampányában szocialista és kommunista munkások, parasztok együtt skandáltak a jel-

szót: „Le a királlyal, éljen Sztálin!” Képzeletükben mint földöntúli lény élt a „nagybajszú”, aki zsebre vágja a kapitalistákat és győzelemre vezeti a világ proletariátusát. Ezt az illúziókkal kódosított tudatot a mozgalom Sztálin haláláig minden eszközzel igen eredményesen táplálta. Halálának hírére az emberek Itáliában is sirtak, virrasztottak. A római Forlanini szanatórium betegei az elsők között tartottak gyászgyűlést. A híres kommunista festő, Renato Guttuso Sztálin halálának napján éppen kenyeret vásárolva hallotta a péktől a gyász elementáris summázata: „mindannyian elárvultunk”.⁵

Az olasz kommunisták vezetője tudta, mi az a sztálini személyi kultusz, de nagyra értékelte megtestesítőjét. Alá is vetette magát a személyi kultusz propaganda célú rituáléinak, ám különbséget tudott tenni a politika és a propaganda között. Ő maga nem lévén bálványimádó, realitásérzékkel vezette pártját az 1945 utáni olasz helyzethez szabott demokratikus, nemzeti irányvonal felé. Gramscit követve nagyrészt ő alapozta meg a PCI politikáját, nem kevésbé a szervező-pártépítő munkát, minek eredményeként létrejött a több mint kétmillió politikai tábor. Ehhez Sztálin bálványimádatánál többre is szükség volt. Arra, hogy a nemzetközi és a hazai realitásokban eligazodva pontosan értse a helyzetet és képesnek bizonyuljon a pártot az olasz valóság útjára terelni. Ha tett is erőfeszítéseket azért, hogy a szovjet modelltől átültessen elemeket, az út maga olasz nemzeti lett, a „szocializmus olasz útja”. Ez volt a „kettősségben” feszülő ellentmondás, amely 1956 problémáinak tükrében feloldhatatlannak látszott.

Togliatti mint a legnagyobb nyugati párt főtitkára – az olasz delegációból egyedül – megismerhette Hruscsov titkos jelentését, de Rómába visszaérkezve nem beszélt róla a párt vezető testületei előtt; hónapokon keresztül hallgatott. A KB tagjai március 13-án, a vezetőségi tagok március 23-án, valamint a párt Nemzeti Tanácsának (kibővített KB-ülés a területi titkárok és a kommunista polgármesterek részvételével) küldöttei április 3-án korlátozott információkkal voltak kénytelenek távozni az értekezletről, jóllehet a vezetőségből többen követelték a hallgatás megtörését. A párttagság éhezi az információkat, választási kampány dűl (éppen a május 27–28-i helyhatósági választásokra készülődött az ország), melyben a politikai ellenfél a személyi kultusszal érvel, provokál; az aktivistákat igenis fel kell vértetni a XX. kongresszuson hallottakkal – mondták.

⁵ Nello AJELLO: *Intellettuale e PCI 1944/1958*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1979. 305.

Togliatti hónapokon át kitért, apparátusát arra utasította, hogy összpontosítsanak a választások belpolitikai kérdéseire. A Hruscsov-jelentésről keringő híreket bagatellizálta, ironikusan a sajtóban ügyködő „üvöltő majmokról” beszélt, később azzal takarózott, hogy a VIII. olasz pártkongresszusra – mint a legalkalmasabb fórumra – kívánta halasztani a személyi kultusz kényes kérdéseinek alaposabb elemzését. Halogatásával időt nyert, annyit azonban a március 13-i KB-ülésen mégis kisajtol magából, hogy „a kérdés súlyos, nehéz, a legmélyebb felelősségérzettel kell vizsgálnunk. Nemcsak azt, amit Sztálin képviselt a nemzetközi szocialista és munkásmozgalomban – következőképp nemcsak azért, amiért a kritika eleven érzelmeket érint, hanem azért, mert senkinek nem lehet érdeke, hogy a kritika az antikommunizmus bajnokainak harci ménjévé váljék.”⁶ Hallgatásának egyik oka kétségkívül ez. Számított arra, hogy az előkészítetlen, robbanásszerű Sztálin-revízió nyomán a PCI-t agresszívan támadni fogják. Úgy gondolkozhatott, hogy ennek kivédése érdekében a sztálini tekintélyből menteni kell a menthetőt.

Életrajzírója erről a pillanatról feljegyezte, hogy hitet tett Sztálin marxista gondolkodói teljesítménye mellett, elismerte érdemét a trockisták, az úgynevezett jobboldali burzsoá nacionalisták elleni harcban, és kijelentette: „politikai irányvonala helyesnek bizonyult a háború előtt, a háború alatt és a háború után”. Az általa elkövetett „súlyos hibák” hátterbe szorulnak és nem érintik a szovjet párt alapvetően eredményes politikáját.⁷ Agosti nem vállalta annak meghatározását, hogy Togliatti mennyiben adott hitelt önnön nyilvános értékelésének, hisz az elkövetett „hibák” súlyával a titkos jelentéstől függetlenül is tisztában volt. Ez a magatartás elfogadható lehetett a pártnak abban a részében, amelyben a kettős identitás szovjethűsége eleven volt, de a másik részében hiányérzetet hagyott.

A fiatalabb pártvezetők a múlt felelősségétől kevésbé terhelten, felszabadultabban közelítették meg a személyi kultusz kérdését, és Togliattit arra ösztönözték, hogy érdemben foglalkozzék a XX. kongresszus értékelésével, ne hallgassa el titkos információit és személyes véleményét. Griorgio Amendola,⁸ Giancarlo Pajetta, Pietro Ingaro, Celeste Negarville⁹ elfogadhatatlannak ítélte Togliatti hallgatását, illetve a Sztálint egyelőre egyoldalúan értékelő beszédeit. A régebbi gárdából is néhányan

⁶ Idézi Aldo AGOSTI: i. m. 436.

⁷ Uo.

⁸ A szervezésért felelős KB-titkár; a főtitkár és a főtitkárhelyettes – Luigi Longo – után a párt harmadik embere.

⁹ Negarvillét kéri el lehetetlen antisztálinizmusa miatt később kiiktatták a pártvezetésből.

(például a pártalapító Umberto Terracini¹⁰ vagy Fausto Gullo, az 1945–1947-es koalíciós kormányok minisztere) hiányolták a kimerítő tájékoztatást. Mindegyik vezetőgeneráció elég tapasztalatot gyűjtött az SZKP politikájáról, a szovjet fejlődésről. Nem először találkoztak az- zal, hogy a szovjet érdekek nem mindig azonosak egy másik kommu- nista párt érdekeivel: a Szovjetunióban elkövetett hibák ismétlődhetnek, miért lenne kötelező követni a modelljüket? Ez a gondolat és a belőle adódó következtetések sokféle formában fogalmazódtak meg a fejek- ben. A Sztálinnal kapcsolatos problémák rendezését várták Togliattitól mint a delegáció vezetőjétől s mint a személyi kultuszt átélő történelmi tanútól. A vezetőség és a KB tagjainak az elvárásai átgyűrűztek a párt- tagságra, főként a párttagság értelmiségi részére, de természetesen a mun- káspárttagozatot is foglalkoztatta Sztálin értékelése.

Amendola a Nemzeti Tanács áprilisi ülésén a jelenlevők tapsától kí- sérve kimondta: a pártnak meg kell szabadulnia a „külső jelzálógtól”.¹¹ Amint felszólalása után visszaült a helyére, Togliatti mellé, jól hallotta a főtitkár suttagó dicséretét: „Bravó, bravó, jól tetted, hogy kimond- tad”¹² – magában viszont elmormolhatta ennek az ellenkezőjét.

Érzékelve a párt hangulatát és a közvélemény nyomását, Togliatti nem halogathatta tovább a megnyilatkozást. A *New York Times*ban közzé- tett dokumentum arra készítette, hogy fogadja el a Moravia-féle *Nuovi Argomenti* felkérését és adjon interjút a „sztálinizmus” problémáiról. A befolyásos kulturális folyóirat munkatársa kilenc kérdést tett fel neki. Togliatti módszeresen megszerkesztett válaszaival – korabeli mércével – politológiai mesterművet alkotott. Mai szemmel olvasva előtűnnek a szöveg korlátai, de abban az időszakban, abban a politikai klímában – a Francia Kommunista Párt lapja például a *New York Times* publiká- ciójáról mint feltételezett titkos beszédéről cikkezett, a polgári lapok pe- dig önigazoló támadásokat zúdítottak a kommunista pártokra – polé- mikus szemléletű, állásfoglalást kifejező politikai tettet hajtott végre.¹³

¹⁰ Nello Ajello tudni véli, hogy a márciusi KB-ülésen Terracini KI-delegátusi emlékei alapján kérdést tett fel Kun Béla meggyilkolásáról, a sztálini tisztogatásokról. Felszólalásának ezt a részét a *l'Unità* nem kö- zölte. Togliatti az osztályellenség „modortalan” manővereiről szólvá reagált Terracini és mások hasonló felvetésére. (Nello AJELLO: i. m. 365.)

¹¹ Giorgio AMENDOLA: *Rinnovamento del PCI*. Editori Riuniti, Roma, 1978. 119.

¹² Uo. – Amendola említi még, hogy előzetesen ő és Pajetta jeleztek Togliattinak: a Sztálin-kérdést, a Szov- jetunióhoz való viszonyt nem lehet tovább kerülgetni, mire Togliatti azt válaszolta, hogy „csak csináljátok, legalább eltömjünk egy hézagot, de a végén az összefoglalóban majd eldöntöm, hogyan foglalkozzam vele”.

¹³ Lásd magyarul Palmiro TOGLIATTI: *A demokrácia és a szocializmus problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Buda- pest, 1965. 191–234.

Togliatti a személyi kultuszt történeti összefüggésbe helyezte, és történeti érvekkel óvatosságot ajánlott. Vitatta a „sztálinizmus” terminust, fenntartásait hangsúlyozta a hruscsovi bejelentések módját és módszerét illetően, mivel a személyi kultusz fordítottja (korábban minden eredményt, sikert, most meg minden baklövést, bűnt, hibát Sztálinnak tulajdonítanak) nem oldja meg a problémát, és szerinte óvatosságra van szükség azért, mert a „szovjet elvtársak” Sztálin bírálóival nem vetették el „elvi és gyakorlati álláspontjaikat, egész múltjukat, mindazt, amit több évtizedes munkásságuk során állítottak, fenntartottak, védelmeztek, megvalósítottak”.¹⁴

A töről metszett „oroszos”, leninista szellemben fogant esszé különféle történelmi példázatokkal a várható dogmatikus felzúdulások ellen szemlegesítette az interjú állításait. Ráadásul jól elverte a port a nyugati pluralista struktúrákon, mivel ezek szerinte alulmúlják a Szovjetunióban megvalósított szocialista társadalom demokratikus színvonalát, mivel „a nyugati civilizációk valóságában a hatalom törvényességének forrása egyáltalán nem a népakarat”.¹⁵ Ezek után derült égből Moszkvára mért mennyköcsapás gyanánt fölveti a kérdést: „Miként és miért juthatott el a szovjet társadalom bizonyos formákhoz, amelyekkel eltávolodtak a nyomon követett [ez a jelzős szerkezet elvész a magyar fordításban] demokratikus élettől és törvényességtől, sőt, amelyek az elfajulás [az eredeti olasz szóhasználat, „degeneráció”, a magyar fordító megoldásánál oroszul durvábban, provokatívabban hangzik]¹⁶ bizonyos formáihoz vezettek.”¹⁷ Majd felszólította a szovjet vezetőket, adjanak közelebbi és mindenre kiterjedő magyarázatot arra, hogy a kongresszuson „feltárt hibák hogyan fonódtak össze a szocialista társadalom fejlődésével”,¹⁸ és ezektől a hibáktól hogyan lehet megóvni a szocializmust egyrészt ott, ahol már épül, másrészt ott, ahol építeni akarják.

Togliatti közvetve – ahogyan Amendola közvetlenül – fölmondta a „külső jelzalogot”, és a korábban már „nemzeti” utat választó, akkor „kiátkozott”, 1956-ban visszafogadott Titóval közösen (interjúját megelőzően látogatta meg Belgrádban) arra a következtetésre jutott, hogy a kommunista pártok a jövőben nem fogják elismerni az SZKP nemzetközi mozgalmi vezető szerepét, hanem önállóan óhajtják

¹⁴ Uo. 132.

¹⁵ Uo. 198.

¹⁶ Ezért aztán Hruscsov hosszú kioktató levelet küldött Togliattinak.

¹⁷ Uo. 214. Eredetiben: Palmiro TOGLIATTI: *Opere scelte*. Editori Riuniti, Roma, 1974. 716.

¹⁸ Palmiro TOGLIATTI: *A demokrácia és a szocializmus problémái*. I. m. 221.

politikájukat formálni, s arról két- vagy többoldalúan egyeztetik nézeteiket.¹⁹ Két speciális helyzetű párt vezetője átlépte az egyközpontú irányítást Rubiconját, a nemzetközi kommunista mozgalom policentrizmusa mellett szavazott.

Ingrao később, 1971-ben a párt ötvenéves fennállása alkalmából rendezett konferencián – három évvel a reformokat bevezető Csehszlovákia katonai megszállása után, amikor a PCI elvi kritikát gyakorolva szembe fordult az SZKP-val, elutasította egy szocialista ország szuverenitásának megsértését, egyúttal saját irányvonalának kidolgozásában és követésében minden kényszertől, befolyásolástól mentes autonómiát követelt magának – Togliatti „zseniális anticipálásának”²⁰ nevezte a policentrizmus eszméjét. A *Nuovi Argomentinek* adott interjú igazi újdonsága és érdeme Ingrao szerint a policentrizmus, mert attól kezdve az olasz párt elvetette a szovjet modell általános törvényszerűségét, és tovább haladt a demokratikus nemzeti stratégia útján. Fontos állomása ennek később az Enrico Berlinguer főtitkárságához kapcsolódó, de Togliatti politikájából, az olasz út folytonosságából eredő eurokommunizmus.

Az olasz párt támogatói, szimpatizánsai mégis elégedetlenek voltak Togliatti politológiai „mesterművével”. Nem tartották eléggé őszintének Sztálin „súlyos hibáinak” mégoly sűrű felelőletését sem.²¹ Mászt vártak Togliattitól. Értelmiségi körökben a szovjet politika iránti szkepszis egyre jobban elhatalmasodott. Togliatti Sztálin bűneit szőrmentén felvető magyarázata „alátámasztotta a Szovjetunió ellenségeinek legelkeseredettebb támadásait és aláaknázza a kommunista hit gyökereit”²² – írta erről harminc évvel később egy akkori, majd ex-kommunista szerkesztő-újságíró, Mario Pirani. Egy másik illusztris pártember, Antonio Giolitti ugyanezt a gondolatot a következőképp fejezte ki: „Mintha a pápa a Szent Péter téri erkélyéről kihirdetné, hogy nincs Isten.”²³

¹⁹ A decemberi VIII. kongresszusi referátumában Togliatti a leghatározottabban kijelentette, hogy ellenzi a centralizált irányítás és szervezés minden formáját. Nem zárta ki ugyanakkor nagy nemzetközi találkozók egybehívását – nem a mindenkire nézve kötelező határozatok szentesítésére, hanem egymás kölcsönös informálására a különböző helyzetekben lévő pártok politikájáról, hogy ezáltal erősítsék a mozgalom egységét. (Lásd *VIII. Congresso del Partito Comunista Italiano*. Editori Riuniti, Roma 1957. 41.)

²⁰ *Problemi di storia del Partito Comunista Italiano*. Editori Riuniti–Istituto Gramsci, Roma, 1971. 156.

²¹ Nello Ajello megszámolta, hogy az interjúban a „tévedések” és „hibák”, a „súlyos hibák” kifejezések harmincnégyezer fordulnak elő – hasonló sűrűséggel különböző változatokban „a szocialista törvényesség megsértése”. (Nello AJELLO: i. m. 380–381.)

²² Guido GEROSA: *La paura della verità*. Edimac, Milano, 1987. 99.

²³ Uo. Antonio Giolitti a többszörös, 20. század eleji liberális miniszterelnök Giovanni Giolitti unokája; a párt KB tagja, parlamenti képviselő, 1956-ig Togliatti egyik kedvence.

Azt, hogy a Sztálin-problémákat „pirulánként” adagoló (Pirani) Togliattival sok pártonkívüli és pártértelmiségi mennyire elégedetlen volt, egy évtizedekkel később publikussá vált levél is érzékelteti, amelyet Carlo Cassola, az Ellenállás harcosainak kiváló szépirodalmi ábrázolója²⁴ írt Antonello Trombadorinak, a KB tagjának, a *Contemporaneo* irodalmi folyóirat szerkesztőjének. Levelében keményen „odamondogatott” a pártvezetésnek, s a toszkán Grossetto kommunista mikrokozmoszának hangulatát is közvetítette a politikus irodalmár barátinak.

„A szofisztika vára, hogy igazoljátok összes büntetvével a sztálini diktatúrát (de mit beszéltek? Az igazolásnak még volna értelme, ám a ténynek, amely tagadja, hogy diktátor lett volna és tagadja büntetését, annak nincs) kártyavárként omlott össze. És most azzal jöttök, hogy az SZKP kongresszusa megerősítette a szocializmus olasz útjának Togliatti-vonalát! De ki tudott a szocializmusnak erről az olasz útjáról? Ismétlem, Togliatti ideológus, aki nem vesz tudomást a politikai vita valódi terminusairól. Kiderül, nem tudja, hogy Itáliában ezekben az években az olasz vidék ötvenezer kávézójában a vita tétje egyedül a következő: Sztálin mellett vagy ellene, a Szovjetunió mellett vagy ellene, a prágai akasztófák mellett vagy ellenük, Rajk, Slánský, Tito és a többi, megszámlálhatlan állítólagos áruló bűnössége mellett vagy ellene. Soha nem beszéltek vagy vitatkoztak a szocializmus olasz útjáról, mert a PCI hivatalos magatartása a szovjet valóság imádatára, alázatos elfogadására irányult.”²⁵

Cassola szerint az emberek nem hideg politikusok, nem történészek, ezért a dolgokra sokkal egyszerűbben és helyesebben is reagálnak – ezzel kellene a pártnak szembesülnie. Való igaz: Cassola a reakciók egyik típusának hű megszólaltatója. De létezett a kommunista mozgalom másik vonulata – annak hangulata a másik ötvenezer nyi kávézóban szintén felmérhető –, amelyik a szovjet köteléket eltéphetetlennek hitte és bizalmatlanul fogadta Hruscsov beszámolóját. Akadtak kommunista értelmiségiek, akik a provokátor Nyikitáról, a szovjet hatalom átmenei megkaparintójáról beszéltek.²⁶ Féligazsága volt Cassolának abban is, hogy az SZKP-val szembeni alázatoskodásra való tekintettel a szocializmus olasz útjáról nem folyt vita a pártban. A vita legfeljebb nem volt beható, tételei nem formálódtak ki, a PCI 1945 utáni politikájának lé-

²⁴ *Bube szerelmese* című regényét és ennek filmváltozatát – a női főszerepet Claudia Cardinale formálta meg – a magyar közönség is ismeri.

²⁵ Paolo SPRIANO: *Le passioni di un decennio, 1946–1956*. Garzanti Editore, Milano 1986. 202–203. (A PCI történése „kiadatlan” dokumentumként közölte Cassola levelét, amelynek keltezése 1956. április 4.)

²⁶ Nello AJELLO: i. m. 371.

nyege mégis a demokratikus nemzeti út sajátosságainak elfogadása volt. Togliattit a párthoz, a párt politikájához kötődő nemzeti sajátosságok felismerése és figyelembevétele ugyanúgy jellemezte, mint a Szovjetunió tisztelete és politikája iránti alázat.

Túlzó és megalapozatlan volt a vád, hogy a párt nem oldotta meg a nemzeti adottságokból eredő feladatait. Helyet szerzett képviselőinek a demokrácia intézményeiben, ellátta a munkásosztály politikai képviselőt, szélesítette befolyását és nem adta fel szocialista céljait, a szocializmus olasz útjának építését. Ehhez adott a XX. kongresszus új támpontokat. A személyi kultusz bírálata és a nemzetközi politikai offenzíva radikálisan új következtetéseket sugallt az olasz kommunistáknak. Togliatti tulajdonképpen „megkönnyebbüléssel vehette tudomásul” a szovjet pártkongresszust²⁷ – írja Cassolával ellentétben Agosti –, de a kibontakozó vita ellentmondásainak feloldásához a főtitkár kedvezően alakuló lelkiállapota édeskevésnek tűnt.

A pártviták nem csitultak, miközben az olasz belpolitikában szintén változás érlelődött. A május végi választásokon a párt több tízezer szavazatot veszített, mégpedig fontos iparvárosokban (Milano, Torino, Genova, Livorno, Terni), de a déli országrészben is többfelé.²⁸ Az elvesző szavazatok a szocialisták és kisebb mértékben a szociáldemokraták listáit hizlalták. Ezt látva (valamint a XX. kongresszus mozgalmi sokkja és az óriásira növekvő antikommunista nyomás következtében) a Sztálin-békédíjas és Sztálint még a világ proletariátusának halhatatlan vezéréként gyászoló Pietro Nenni szocialista pártvezér visszaadta Sztálin-békédíját, hozzálátott a kommunistákkal kötött akcióegység-paktum felülvizsgálatához, és az újra megtalált, önállóságához vezető utat kezdte taposni. Nenniék a régi sors- és pártközösség alapján kapcsolatot teremtettek a szociáldemokratákkal, Giuseppe Saragat pártjával, amitől kormányzati bársonyszékeket reméltek.

Az olasz gazdasági és társadalmi átalakulás (modernizálódó gazdaság, középosztályosodás) talaján a politikai folyamatok szocialista-szociáldemokrata prizmán keresztül rózsaszínnek tünnek, és a vezetők beindították a két párt újraegyesítését. Nenni „autonomista” irányvonala megerősödött. A PCI saját autonómiáját az SZKP-től való távolságtartásban, a PSI az SZKP-től, a nemzetközi kommunista mozgalomtól és az attól (új orientációja ellenére) elidegeníthetetlen PCI-től való távol-

²⁷ Aldo AGOSTI: i. m. 435.

²⁸ Giorgio GALLI: *Storia del PCI*. Casa editrice Valentino Bompiani, Milano, 1976. 380.

ság meghatározásában jelölte meg. A PCI az elszigetelődéstől tartott. Tenni ellene csak a demokratikus vívmányok védelmezésével, az alkotmányban foglalt demokratikus reformok programjával lehetett. A gazdasági szerkezet modernizálása reformokat igényelt, és az azonnali agrárreform is aktuálisabb lett, mint valaha. A szociális érzékenységű kereszténydemokraták és a szocialista párt közös műveként megszületett a közép-bal kormányzás programja. Nacionalizálták a villamosenergia-ipart, alkalmazták az állami beavatkozási technikákat, állami vállalatokat alakítottak stb.

A PCI nem idegenkedett a közép-bal reformszellemű gazdaságpolitikájának támogatásától. Konstruktív ellenzékiége párosult a dolgozók érdekeinek védelmével, a reformok kiterjesztésének szorgalmazásával, hiányosságaik bírálataival, összekötve mindezt a „szocializmus olasz útja” koncepciójával. Ennek az irányvonalnak az érvényesüléséhez végig kellett vinni a XX. kongresszust követő vitákat, ami együtt járt a pártellenzék megjelenésével, amely azonban nem fejlődött egységessé. A szovjet pártkongresszus lényegét az ellenzékiek a személyi kultusz elítélésében látták, és erről mélyebb elemzést vártak a főtitkártól, illetve hiányolták személyes önkritikáját. Szószólójuk a huszonnégy éve párttag Bruno Corbi, egykori partizánparancsnok volt, akit a németek annak idején elfogtak és halálra ítélték, de megszökött.²⁹ Hruscsov titkos beszéde óta nem tudott megbékélni a lelkiismeretével. Úgy érezte, elárulták a pártot, elárulták őt, és azt a kérdést tette fel magának, hogy azoknak, akik „hosszú ideig a Szovjetunióban éltek, nem voltak kétségeik, valóban semmiről se tudtak?”³⁰ Corbi a „nyers igazságot” követelte.

Az abruzzói párttitkárhoz hasonlóan kételyek gyötörték a központi apparátus néhány tagját – Massimo Caprarát, Togliatti személyi titkárát, Renato Mielit, a külügyi osztály helyettes vezetőjét, több vezető beosztású újságíró a párt lapjánál –, más funkcionáriusokat a pártszervezet különböző szintjein, neves értelmiségieket. A felső vezetés sem maradt érintetlen. Eugenio Reale például – 1947-ben tagja a vezetőségnek, a külügyek felelőse és ebben a minőségében részt vett a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén – fokozatosan „revíziós álláspontra” helyezkedett, s ezért 1956-ban kizárták a pártból.³¹ Vezetői szintű kádernek számított rajtuk és Giolittin kívül a Togliatti által addig úgyszintén igen ked-

²⁹ A háború után szülőföldjén, Abruzzo régióban a párt meghatározó egyénisége, 1956-ban a regionális bizottság titkára, több ciklusban parlamenti képviselő.

³⁰ Felice FROIO: *Il PCI nell'anno dell'Ungheria*. Milanostampa, Farigliano, 1980. 96–97.

³¹ Eugenio REALE: *Nascita del Cominform*. Arnaldo Mondadori Editore, Verona, 1958.

volt Fabrizio Onofri, aki az egyre mélyülő vitában túl messzire merészkedett: szerinte a párt már 1947/48 fordulójától letért a demokratikus olasz útról, és a vezetés bürokratizálódott. Túlzásnak hatott, hogy bírálatát összekötötte a személyi kultusszal, és Togliatti ellen fordult. Így történt, hogy a kongresszust előkészítő júniusi KB-ülésein a pártgépezet megbízható csavarja, az elnöklő Emilio Sereni, a felszólalási idő lejártára hivatkozva megvonta tőle a szót. Onofri a párt sajtójában kívánta kifejezni a nézeteit, s erre a kongresszus előzetes vitájában bárkinek módja volt. Togliatti sem ellenezte írásának publikálását, de magához hívatta és közölte vele, hogy választ tőle fog kapni.³²

A párt elméleti lapja, a *Rinascita* „Megengedhetetlen támadás a párt politikája ellen” címmel – ezt Togliatti illesztette az írás elé – közölte Onofri cikkét, majd a hosszadalmas ostorozó választ, melynek címe: „A tények és cselekvésünk realitása cáfolja a felelőtlen defetizmust.” Togliatti a *Rinascita* főszerkesztője volt, de eljárásáról nem egyedül döntött. Onofri cikkének általa választott címét előzetesen bemutatta a KB Titkársága tagjainak, akik ellenvetés nélkül jóváhagyták. Amendola például visszaemlékező interjúkötetében mondja, hogy „tudatosan” akceptálta a szerkesztőségi címadást, mert nem tartotta kívánatosnak a „politikai harc bizonyos típusát”. Egyfelől Onofri cikkéből hiányzott a konstruktivitás, öncélú vitára ösztönzött, másfelől a cikk alapján nem lehetett hatásosan fellépni a XX. kongresszussal és a PCI megújulásával szembeálló szektás és sematikus szemlélet képviselői ellen – vélte. Amendola megjegyezte még, hogy a megújulás folyamata már a XX. kongresszus előtt elkezdődött, a szovjet kongresszusból természetesen további bátorítást merítettek, és a változásoknak ártott volna, ha egy „másik revizionista, a pártot akadályozó front is nyílik”.³³

Az Onofri-cikk megjelenése után a római egyetem pártszervezetének gyűlésén éjszakába nyúlóan vitatkoztak a szerzőről és az SZKP–PCI viszonyának politikai kérdéseiről. A későbbi széles körű eszmecsereben szóba kerültek „késedelmességek”, „következetlenségek”, „szektás és opportunista típusú hibák”, amelyek a „szocializmus olasz útjának” politikáját akadályozzák. Értelmiségi közegekben ezt a PCI kulturális politikájának kritikájával párosították. Szóvá tették, hogy a párt – elveivel ellentétben – a kultúra autonómiájának sérelmére politizált. Ez a megállapítás a PCI elevenére tapintott. A párt politikájának a felszabadulás óta a kulturális élet marxista befolyásolása volt az egyik legkonceptió-

³² Felice FROIO: i. m. 100.

³³ Giorgio AMENDOLA: i. m. 131.

zusabb és igen fontos területe. Togliatti irányításával a kulturális politika nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a marxizmus holdudvarába vonzza az olasz értelmiség tömegeit. A párt ezt nem lapos propagandával, hanem az olasz kultúra alapértékeire támaszkodó eszmei-intellektuális műhelymunkával készítette elő, s mindezt oly módon, hogy a kultúra, a művészetek, a tudományok autonómiája, a kulturális önkifejezés és a művészi alkotószabadság elvei a demokrácia feltételei között érvényesüljenek. Ezt az olasz irányvonalat a zsdanovi kultúrpolitika ímmel-ámmal mondogatott tételei ellenpontozták, s a párttal szemben megfogalmazott kritikákat éppen ez serkentette. A XX. kongresszus a PCI kulturális politikáját megszabadította a zsdanovizmus hordalékától, noha az 1945-ben elindított párbeszédet csaknem előlről kellett kezdeni és egyértelműen el kellett határolódnia a zsdanovi elvektől.³⁴

1956 nyarán a jelek arra utaltak, hogy az értelmiségi indíttatású pártellenzék kudarcot vall: vezetőik jelentős emberei ugyan a pártnak, de Togliattival szemben esélytelenül próbálkoznak. A PCI gépezete, Togliatti taktikázásának hála, elnyelte a „revizionista” hajlamokat. A főtitkár különösen Giolittival, de Onofrivál szemben is türelmet tanúsított, s megpróbálta a pártban tartani őket. Miután mindketten ragaszkodtak álláspontjukhoz és magukra maradtak, a vita szakításhoz vezetett. A párt Togliattit választotta. Neki végső fokon még azt sem rótták fel (életében), hogy a kongresszust előkészítő júniusi KB-ülésen felolvasott referátumának egyik passzusában nem mondott igazat, személyes felelősségéről nem volt ereje bevallani a „nyers igazságot”. Többórás, hosszadalmas beszédében újfent megerősítette és részletezte a *Nuovi Argomentinek* adott interjú egyes tételeit. Mint Európa „tragikus felbomlását” elemezte az 1930 és 1940 közötti évtizedet, amelyben a kontinens nagy részén – kivéve a Szovjetuniót – szétzúzták a demokratikus jogokat. És ott is, ahol fennmaradt a demokrácia, az uralkodó osztályok arra készülődtek, hogy a fasizmus segítségével megtámadják a Szovjetuniót. „Ma ezeket a dolgokat – mondta – könnyű feledni, és úgy beállítani a valóságot, mintha a Szovjetunióban csak gyilkosok lettek volna, s emitt meg csak a demokrácia eszményeit imádó bárányok...”³⁵ A valóság ezzel szem-

³⁴ Ajello sokoldalúan tárgyalja az 1950-es évtizedben folytatott kommunista kulturális politikát, a párt és az értelmiség viszonyának különböző vitatott kérdéseit. A szerző foglalkozik az 1956-os értelmiségi viták szélsőségeivel is (Hruscsov „provokátorsága”) és az enyhülés doktorait („*doctor disgelicus*”) gúnyoló nézetekkel. Végül ezeken felülkerekedtek a mindenféle dogmatizálásnak, szélsőségnek szembeszegülő erők, amelyek elvetették Gramsci kritikátlan bálványozását is. (Nello AJELLO: i. m. 369–379.)

³⁵ Palmiro TOGLIATTI: *Opere*. Editori Riuniti, Roma, 1984. VI. k. 162.

ben az – érvelt –, hogy a Szovjetunió és kommunista pártja inspirálta egész Európa munkásosztályát a demokratikus politikára. „Igaz, ezalatt a Szovjetunióban az történt – mondják most nekünk –, hogy a forradalmi törvényességet megsértve, erőszakosságok, illegális cselekedetek sújtották a párt vezetőit. Mi ezt nem tudhattuk, nem is képzelhettük.”³⁶

Hallgatói, noha ez utóbbi állítást nem fogadhatták el, mégis meghajoltak a Szovjetunió és politikája történelmi szerepéről szóló érvei előtt. Nem vonhatták kétségbe azt sem, hogy a Szovjetunió az olasz munkásmozgalomnak ideológiailag is éltető erőt adott – anyagi támogatásról ekkor még nyilvánosan nem esett szó, de a kérdések jól tudták, hogy havi fizetésüket a tagdíjak nem fedezik. Másrészről a „szocializmus olasz útjának” vázolója lelohasztotta Togliatti bírálóinak indulatát; ők egyébként nem tudták markáns elvi és gyakorlati alternatívába foglalni nézeteiket, vagy ha mégis, nem tudtak kellő támogatást szerezni maguknak. Ezt érzékelve, néhány kivételtől eltekintve, nem vállalkoztak a pártvezető tekintélyének kikezdésére. Hasonló okoknál fogva nem különbözött ettől a másik, a konzervatív, ortodox oldal képviselőinek helyzete sem. Vezéralakjukat, Pietro Secchiát a pártközpontból már korábban Milánóba helyezték. (A helyét Amendola foglalta el, s ez önmagában is jelzésértékű volt.)

A szocializmus olasz útjának kidolgozásával Togliatti – kritikusai szerint – elméleti „akrobatamutatványokat” végzett, hogy összeegyeztesse a nemzeti sajátosságokhoz kapcsolódó irányvonalat a lenini kánonnal és a proletárdiktatúra megteremtésével. Egy lapon hivatkozott Leninre és Gramscira, mivel mindketten az államszervezet osztályjellegét tették meg vízválasztónak, s alaptételük lényege, hogy „minden állam diktatúra”³⁷ – idézte Gramscit Togliatti. A gazdasági-társadalmi formációk 19–20. századi viszonyaiból levezetett alaptétel objektív igazságtartalma aligha cáfolható, ám annyi megjegyzés hozzátehető, hogy az államok hatalmi eszköztárában szituációként változóan szerepel a diktatórikus és a demokratikus gyakorlat; adott az alternatíva, hogy egyetlen osztályerő egyetlen szervezeti formában (egyetlen párt alakjában) gyakorolja diktatórikusan a hatalmat, és adott az eltérő demokratikus megoldások skálája. Marxtól Leninig s tovább Gramscinál is többféle, az osztályharc szakaszaihoz igazított válasz létezik. Ezek Togliatti felfogásában is jelen voltak, de nem vontak le belőlük az 1956-ban egyértelműen kívánatos következtetéseket: a szovjet modell hatalmi techni-

³⁶ Uo. 163.

³⁷ Uo. 167.

kája nem azonos a szocializmus eredendő demokráciaértelmezésével. A probléma összefügg a Sztálin értékelése körüli hosszas habozásával, még ezt megelőzően a bonyolult olasz helyzet szükségyszerű velejáróival, a kompromisszumok elkerülhetetlen politikájával. Togliatti pozíciója ebben ellentmond az olasz viszonyokra alkalmazott politikájának. Idézett KB-referátumában is több helyen önnön szovjethű identitásának ellentmondó fejtegetésekbe bocsátkozott. Miután dióhéjban összefoglalta a proletárdiktatúra eszméjének elméletét Marx és Engels tanításától a Párizsi Kommünön át Leninig, kijelentette: „demokratikus talajon a parlamenti formákat is hasznosítva”, az olasz tapasztalatok alapján korrigálni lehet a klasszikusok tanítását és a szovjet gyakorlatot. A Szovjetunió már nem egyedüli ostromlott vára a szocializmusnak; nagyrészt felbomlott a gyarmati rendszer, különböző országok új feltételek között különböző utakon juthatnak el a szocializmushoz, a klasszikusok megállapításai az új helyzetben nem feltétlenül érvényesek. Minden további nélkül „megengedhető – folytatta gondolatmenetét Togliatti –, hogy egy szocializmust építő társadalomban különböző politikai pártok legyenek, melyek közül néhány hozzájárul a szocializmus építéséhez”.³⁸

Togliatti már Moszkvában a XX. kongresszus idején sem félt elismerni a demokratikus olasz út, a parlamenti eszközök jelentőségét. Egy amerikai újságíró kérdésére – lehetséges-e Itáliában parlamenti módszerrel eljutni a szocializmushoz? – habozás nélkül igennel válaszolt. Nem sokkal később, április 30-án, belgrádi látogatásakor a jugoszláv *Borbának* a nemzeti utakról nyilatkozva állást foglalt a politikai pluralizmus mellett. „Olyan országban, mint Itália – mondta –, a demokratikus életnek és a parlamenti életnek tradíciója van. Különböző pártok gyakran ugyanazon társadalmi rétegekbe eresztik gyökereiket. Mindezt nem lehet lerombolni. Lehetetlenség azt javasolni, hogy egy élharcos kisebbség erőszakos akciójával metssze el a fonalat, amely az államot a társadalom szerkezetét eredményező legkülönbözőbb szervezetekkel és politikai pozíciókkal összeköti.”³⁹

Kommunista vezetőtől 1956-ban nem volt elvárható, hogy ennél egyértelműbben és határozottabban elismerje a politikai pluralizmust mint a demokrácia alapfeltételét, amely túlmutat a szovjet modellen.

³⁸ Uo. 168.

³⁹ Aldo AGOSTI: i. m. 435.

A magyar forradalom hatásai

Az olasz kommunisták véleménye a magyar testvérpártról meglehetősen ambivalens volt. Kissé messzire, a húszas évekre visszamenve megállapítható, hogy Rákosi Mátyással szemben már az olasz párt megalapítói is bizonyos ellenszenvvel viseltettek, ami 1945 utánra is áthúzódott.⁴⁰ Az olasz pártvezetők megtapasztalták magyar kollégáik hatalmi mámorát és fölényeskedését,⁴¹ következésképpen logikusnak tűnt rájuk terhelni október 23-a politikai felelősségét.

A PCI gépezetében a vezetőkön kívül mások is szereztek hasonló lehangoló élményeket. Antonio Ghirelli⁴² 1955/56-ban a *l'Unità* társalapjánál, a *Paese Seránál* volt sportújságíró – egykori partizánból lett párttag, főként érzelmileg azonosult a PCI-vel és a marxizmussal, majd magyarországi benyomásai alapján 1955-ben kezdett eltávolodni eszményeitől. 1955-ben lapja tudósítójaként a magyar–olasz válogatott labdarúgó-mérkőzésre Budapestre érkezve ismeretséget kötött itteni újságírókkal, sporthivatali funkcionáriusokkal. Ezek az emberek, mint 1986-os visszaemlékezésében írta,⁴³ párttagok, a *Szabad Nép* munkatársai, és nem „álcázott fasiszták, nem Mindszenty eszközei”. Meglepetésére féktelen gyűlölettel beszéltek a rendszerről, az oroszokról, akik

⁴⁰ Rákosi 1921–1922-ben többször járt Itáliában mint a KI küldötte, jóllehet az olaszok nem szívesen látták, mert nem igazodott el pártjuk belső ügyeiben. Gramsci később lesújtóan „fajánknak” nevezte. (Lásd Gramsci levelét Scoccimarrónak. Palmiro Togliatti: *La formazione del gruppo dirigente del PCI nel 1923–24*. Editori Riuniti, Roma, 1962. 228–9.) Rákosi a háború után Vásárhelyi Miklós római hivatalos útját felhasználva üzent Togliattinak, mintegy tanácsot adva neki, aki azonban köszönte, de nem kért belőle. (Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 39.)

⁴¹ Luigi Longo és Eugenio Reale képviselték pártjukat Lengyelországban a Tájékoztató Iroda megalakulásakor, ahol hallhatták a magyar küldötteknek (Révai József és Farkas Mihály) a plenáris ülésen megejtett felszólalását. Révai a magyar helyzetről beszélt. Reale szerint ezt mértéktelen öndicsérettel, az MKP sikeres hatalomátvételének tükrében írta le, miközben „egyszerre szánakozó és lenéző pillantást” vetett az olasz és a francia küldöttekre; Farkas vállalta a nyugati pártok bírálatát. Reale írja: „e kiérdemesült imbecillitás” azt állította, hogy a PCI-t hipnotizálta a kereszténydemokrata választók számbeli fölénye. A pártnak fel kellett volna vonultatni a tömegeket, kisebbségi kormányt alakítani, új választásokat kierősztokolni és megszerezni a hatalmat, ami Magyarországon a 17%-os kommunistáknak sikerült, bár a kiscsapatok csak 57%-uk volt. „Szegényke – így Reale – csak azt felejtette el, hogy a két ország helyzete teljesen különböző volt: Itália angol–amerikai csapatokkal a határain belül kedvezőtlen terep a kommunistáknak, míg Magyarországon számíthattak a szovjet erők nyílt és totális támaszára.” A Marshall-szégelyt elutasító Farkas jelszava: „Nem lehet eladni a nemzeti függetlenséget. (Valóban a rákosik, gerők, révaiak és farkasok országuk függetlenségét nem adták el, nem kaptak semmit se érte, ellenszolgáltatás nélkül a győztes szovjet lábához helyezték.)” Eugenio REALE: i. m. 38., 42–43.

⁴² Antonio Ghirelliről lásd *Kereszténydemokraták* című könyvéről írt recenziómat. *Múltunk*, 2005/1.

⁴³ Guido GEROSA: i. m. 105–107.

44 1956 és a világ

kokat figyelve megerősítve érezték következtetéseiket. A magyarországi helyzet a szovjet katonai erő bevetése és a fegyveres összecsapások súlyossága miatt napokon belül sokkal veszélyesebbé vált, mint a közvetlenül előtte felforrósodott lengyelországi helyzet. Az olasz kommunista vezetők álláspontja már ennek megítélésében is eltért egymástól, és a magyar események előrehaladtával a párt több szólamra váltott. Togliatti, Poznánt kommentálva, a *Pravdát* visszhangozta, s külföldi provokátorok akciójáról cikkezett a *l'Unità*-ban. Giuseppe Di Vittorio viszont, a többmillió tagos CGIL (Olasz Általános Munkásszövetség) főtitkára, a Szakszervezeti Világszövetség elnöke, úgyszintén a párt lapjában a lengyel munkások mellé állt: „Ha elégedetek lettek volna élet- és munkakörülményeikkel, a külföldi provokátorok simán elszigetelődnek.”⁴⁵ Di Vittorio ugyanebben a szellemben lépett fel október 23-a után is. Nem így a PCI felső vezetői, akik nem osztották a karizmatikus szakszervezeti vezetőnek a pártban sok hívet szerző és a vitában viszonyítási alappá vált nézetét. Október 25-én a *l'Unità* vezércikkében – Ingrao tollából, a PCI Titkárságának határozata alapján – a következők olvashatók: „Amikor az ellenforradalmárok fegyverei dörögnek, vagy a barikád egyik, vagy a másik oldalára állunk. Harmadik lehetőség nincs... Holnap lehet vitatkozni és differenciálódni, ma meg kell védeni a szocialista forradalmat.”⁴⁶

Az olasz kommunisták fő kérdése volt: hogyan lehetséges, hogy a szocializmus építésével, a szocializmus építését vezető kommunista párttal és intézményeivel szembekerülnek a dolgozó tömegek? A válaszokban legtöbbször benne volt az ellenforradalmi veszély, de egyúttal a szocializmus eredeti tartalmában és jelentésében is keresték a magyarázatot: a szocializmus építésének konszenzusos demokratizmusát kérték számon magyarokon, lengyeleken, oroszokon. Az olasz kommunisták dilemmája 1956 októberéről ebben az ellentmondásban koncentrált, és szakadékot vájt egyfelől a vezetés – amely kritikája ellenére „hivatalból” szolidáris volt a magyar vezetéssel –, másfelől egyes önállóan gondolkodó, szuverén egyéniségek, és az „alul” levőkkel azonosuló párt-szervezetek ítéletalkotása között. Talán a vezetés maga sem, de mozgalmi, társadalmi környezete semmi esetre sem volt mentes a bizonytalanságtól. Pontosabban: az, ami a XX. kongresszus kapcsán vitára ösztönzött, október 23-a után elbizonytalanított, illetve olyan következtetések le-

⁴⁵ Felice FROIO: i. m. 50.

⁴⁶ Aldo AGOSTI: i. m. 451. (A szerző a CGIL kommunikációját idézi; Di Vittorio vezércikkét lásd *l'Unità* 1956. július. 2.)

vonására készített, amelyek a párt hivatalos pozícióitól eltértek. Érvényes ez Giolittire, Mielire, Realéra, Caprarára, Ghirellire és a többiekre, akik majd vagy távoznak a pártból, vagy kizárják őket. A vezetés nagyon nehezen uralta a párton belüli helyzetet, és óriási külső nyomásnak volt kitéve. Feltehetően Togliattira is hatott a pártban és a párton kívül társadalmi méretekben dúló vita, a „szocialista építőmunkával” kapcsolatos növekvő kétkedés.

A PCI vezetőségének október 25-i dokumentuma támogatásáról biztosította a szocialista országok „demokratizálási folyamatait”, hozzátéve ehhez, hogy a magyar vezetés a „múltban súlyos hibákat követett el” és nyilvánvalóan nemcsak a kapitalista világ, az imperializmus csel-szövése, hanem ezek is vezettek a „társadalmi elégedetlenséghez”, a „dezorientációhoz”, amelyek az „ellenforradalmi” megmozdulás kiindulópontjai.⁴⁷ Togliatti október végén a párt sajtójában több írásában megismételte a vezetőségi dokumentum értékelését, nagy hangsúllyal kezelve az MDP felelősségét. Az olasz vezető szerint „érthetetlen, hogy a párt és az ország vezetői miért késlekednek a helyzet igényelte intézkedések, a változtatások szükségességének felismerésében”, az elkövetett hibák kijavításában. A szovjet csapatok beavatkozásáról szólva rámutatott a magyar vezetés gyengeségére, alkalmatlanságára. Magát a beavatkozást „fájdalmas, talán elkerülhető”, noha szükségszerű lépésnek tekintette, mert amikor „a harc a fegyverek nyelvén folyik, akkor fegyverrel kell megvívni azt”.⁴⁸

Togliatti árnyalatokat is tartalmazó elvi állásfoglalása az olasz „hivatalos” kommunista magatartást jellemzi. Az olasz párt számára rendkívül fontos volt tömegkapcsolatainak erősítése, amiben találékony, érzékeny volt, míg az MDP, az országban „ideiglenesen” tartózkodó szovjet csapatok támogatásával, az ölébe hullt hatalom élvezetében tökéletesen elhanyagolta a tömegpolitikai munkát. Az olasz párt számára ez elképzelhetetlen volt, hisz Togliattival szólva a szocializmus demokráciájának forrása a népakarat (mint a *Nuovi Argomenti*-interjúban kifejtette). Az 1956 októbere előtti magyar politikát bírálva a párt, a kormány tevékenységének hiányosságait tette szóvá, sürgette a XX. kongresszusból adódó változásokat. Biográfusa azonban figyelmeztet: Togliatti olyan gyakorlatot gondolt megfelelőnek, amely a különböző népi demokráciákban nem a szovjetek által kijelölt feladatok megoldásával valósítja meg a XX. kongresszus politikáját, és ha „a szovjetek ezzel ellenkezének,

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

hibáznának, és mi nyíltan megmondanánk ezt nekik”.⁴⁹ A PCI, illetve Togliatti álláspontjaiban helyet kaptak további megkülönböztető motívumok: kiemelték azt, ami a szovjeteknél szóba se került, vagyis hogy a felkelésben „nem ellenforradalmár” munkások is részt vettek.⁵⁰ Bár ezt a politikai jobboldalhoz kötődő sajtó – sőt a szocialista *Avanti!* is – hangoztatta, a mérsékelt polgári orgánumok tudósításaiból is kiolvasható volt a felkelésnek a szocializmus megjavítására irányuló törekvése is.⁵¹

Di Vittorio hihetőnek találta ezeket a tudósításokat, és akárcsak Poznań sztrájkolóival, együttérzett Budapest harcoló munkásaival is. De csak velük! A PCI vezetőségének közleményével, Togliatti első kommentárjának megjelenésével egy időben a CGIL Titkársága – melyben a kommunista Di Vittorióval együtt dolgozott a szocialista Fernando Santi, Vittorio Foa, Giacomo Brodolini – a szovjet katonai beavatkozást elítélő nyilatkozatot tett közzé.

Di Vittoriónak természetesen fontos volt a szakszervezeti egység fenntartása, s így hiba lett volna figyelmen kívül hagyni a szocialisták magatartását. A szakszervezet szocialista vezetői, miként a Nenni-féle pártvezetés túlnyomó többsége is, elérkezettnek látta az időt és az alkalmat a kommunistákkal szembeni előzésre. Azt gondolták: itt az ideje, hogy visszaszerezzék munkásmozgalmi hegemóniájukat.⁵² A felkelést oly módon támogatták, hogy kifejezték vele a történelmi szociáldemokrácia averzióját a kommunistákkal szemben, s a munkásmozgalom szakadása óta tartó dühüket is. Di Vittoriót saját belső meggyőződése vezette, amikor egy platformra került velük. Ámde a párt vezetőségének tagjaként, Togliatti nyomására, aki „szentimentálisnak” nevezte, önkritikára kényszerült. Beadta a derekát, de lelkiismereti válságba került. Könnyekkel küszködve vallotta meg későbbi utódának, Luciano Lamának, hogy meggyőződése változatlan, és igen egyszerű a logikája: „a munkásoknak mindig igazuk van”, s akik lónek rájuk, azokkal Di Vittorio

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Luigi Longo vezetésével 1957-ben népes pártdelegáció utazott Moszkvába, s a tárgyalásokon felszínre kerültek a két párt nézeteltérései. Az SZKP nem tartotta „pontosnak” a PCI 1956-os álláspontját, ezzel szemben az olaszok kifejezték: csak a pozíciójukhoz való ragaszkodással (melyben benne volt a magyarok bírálata és a szovjetekétől megkülönböztethető vélemény) tudták megmenteni tömegkapcsolataikat. (Lásd Archivio del Partito Comunista. Pacco 17, MF 197.)

⁵¹ Lásd Indro MONTANELLI *1956 Budapest. A Corriere della Sera kiküldött tudósítója jelenti*. Püski Kiadó, Budapest, 1989. Az olasz újságrírás e nagy tekintélye később is többször hangsúlyozta az 1956-os mozgalom szocialista jellegét.

⁵² 1946-ban a szocialista párt választói bázisa még erősebb a kommunistákénál, 1947/48-ra a kommunisták javára módosul az arány.

nem vállalhat közösséget. Massimo Caprara elmesélte, hogy találkozott vele a kikényszerített és a nyilvános livornói nagygyűlésen kötelezően kimondatott önkritika után. Di Vittorio felindultan idézte föl az elé állított alternatívát: „Vagy önkritika, vagy ki a pártból. Mi lett volna belőlem a párt nélkül?”⁵³

A XX. kongresszus nyomán támadt polémiákat nem kizárólag a pártvezetők és a kommunista értelmiségiek folytatták. A kritikusan gondolkodók október 23-ig a baloldal itáliai győzelme esetén a zsdanovi kultúrpolitika alkalmazásától, a szocialista realizmus vélt kötelezettségének abszurditásától tartottak, október 23-tól pedig riadtan tanácskoztak a fegyveres erővel, tankokkal „szabályozott” demokráciáról, melynek olaszországi bevezetését természetesen elutasították. Az értelmiség félelmei és aggályai a pártot defenzívába kényszerítették, és ebből csak óriási türelemmel és körültekintő párbeszéddel lehetett kiemelkedni.

A PCI-vel, nemkülönben az értelmiség, az irodalmi és művészeti élet képviselőivel rendszeres munkakapcsolatban lévő torinói Einaudi Kiadó alapszervezete az elsők között, október 29-én emelte fel szavát. Memorandumot intézett a pártvezetéshez, amelyben nemcsak elítélte a magyarországi szovjet beavatkozást, hanem felszólította a pártvezetést, vizsgálja felül álláspontját.⁵⁴ Togliatti aznap levelet írt a kiadó tulajdonosának és vezetőjének, Giulio Einaudinak (Luigi Einaudi liberális közgazdász fiának; az apa 1955-ig Olaszország köztársasági elnöke volt), hangsúlyozva, hogy „a szovjet intervenció nekünk is a legelső hírektől kezdve súlyos, veszélyes és káros dolognak tűnt. Ezt azonban óvatosan fejeztük ki, mert távol vagyunk az eseményektől, és egy véleményünk szerint mégoly helyes ítélet sem biztos, hogy a budapesti harc körülményei között célszerű volna. Ugyanezen okból, mint párt, elleneztük a hangos nyilvános kezdeményezést, bár volt, aki kérte ezt tőlünk.”⁵⁵

Togliatti kénytelen volt látogatást tenni a *l'Unità* római szerkesztőségében is, ahol a munkatársakat a Budapestre küldött Alberto Jacoviello „őszinte és drámai” – ámde nyomtatásban nem megjelenő – tudósításai hozták lázba. Mély benyomást keltett az ANSA hírügynökség október 29-i közleménye 101 nevesebb, illetve pályája elején lévő tehetséges értelmiségi aláírásával – köztük a szerkesztőség alkalmazásában álló Paolo Sprianóéval –, amely elítélte a szovjet intervenciót és a párt álláspontját. Ebben a légkörben toppant Togliatti a szerkesztőségbe, ahol

⁵³ Guido GEROSA: i. m. 115–116., 40.

⁵⁴ Archivio del Partito Comunista, MF 253.

⁵⁵ Aldo AGOSTI: i. m. 452.

bent a vitazajt, kívülről pedig fasiszta tüntetők hangoskodását hallhatta. Egy ideig tűrte a szóváltást, de miután az „övéivel” állt szemben, végső érvként letorkolta őket: „Rendben van. Frakciót akartok a pártvezetés ellen? Én is szervezek egyet, meglátjuk, kinek lesz többsége a kongresszuson.”⁵⁶ (Neki lett többsége, de megszenvedett érte.)

A *l'Unità* milánói, torinói, firenzei, genovai szerkesztőségében a rómaihoz kísértetiesen hasonló volt a helyzet. Az egyetemeken, a művészvilágban, a pártszervezetek fórumain, a szakmai-baráti társasági együttlétek során a kérdés mindig ugyanaz: forradalom vagy ellenforradalom?

Davide Lajolo (írói nevén Ulisse, akit Mussolini vonultatott be a spanyol polgárháború frontjára, de ott a lövészárkok feletti kommunista hangosbeszélő agitációja átállította a köztársasági oldalra – történetét lásd *A köpönyegforgató* című regényében) a *l'Unità* milánói szerkesztőségének vezetője munkahelyén élte át a nehéz napokat. Elbeszélését a következő jelenetekkel tarkítva Nello Ajello jegyezte le: a Piazza Cavouron lévő szerkesztőségbe behallatszott a fasiszta zajongás, benne az „Ulisse, fölakasztunk!” dallamosan előadott fenyegetésével. Lajolo vonakodott leköszölni Togliatti idézett, Rómában már kinyomtatott vezércikkét. Ingraóval – akivel jól együttműködve szerkesztette a milánói lapmutációt, mert „komoly, türelmes, lojális elvtárs volt” – telefonon vitatták a problémát. Egyszer csak Togliatti átvette a kagylót, és szabad kezet adott Lajolónak: „Dönts te, ott te vagy a főnök.” Lajolo meghajolt a főtítkár diplomáciája előtt, és nyomdába adta a cikket.⁵⁷ Ám a szovjet beavatkozás hírére a hangulat felforrósodott. A szerkesztőségbe látogató két helyi sztálinista pártvezető – Secchia és Alberganti – jó hangosan, hogy a szerkesztőségből kihallják, azt kiabálta: „Éljenek a szovjet tankok!” Lajolót nem lelkesítette igazán ez a harcos kiállítás, a téren enélkül is túlfűtött volt a hangulat. Később a szerkesztőségbe rontott Feltrinelli, a könyvkiadó (a *Doktor Zsivágó* Szovjetunióból való kicsempészésével és kiadásával okoz majd kultúrbotrányt), aztán az ifjú Achille Occhetto (a PCI-t 1990-ben a Baloldal Demokratikus Pártjává átszervező főtítkár) a szovjet beavatkozást elítélő, nyomdakész közleménnyel. Lajolo elzavarta őket. Jött Salvatore Quasimodo (az 1959-ben Nobel-díjjal kitüntetett költő), aki biztatta a főszerkesztőt: „Tarts ki keményen!” Később viszont aláírt egy szovjetellenes nyilatkozatot. Tízessel érkeztek a lombard pártszervezetek tiltakozó táviratai; mások Togliatti vonalával értettek egyet.

⁵⁶ Paolo SPRIANO: i. m. 214. – Spriano főnökének, Ingraónak és a szerkesztőségbe látogató más vezetőknek a hathatós kérésére visszavonta aláírását.

⁵⁷ Nello AJELLO: i. m. 402.

Carlo Cassola október 26-án ismét levelet írt Trombadorinak: „Kedves Antonello, mire határozottak el magatokat? Tisztában vagytok az-
zal, hogy fordulatnál, kritikus pontnál vagyunk. Nem gondolom, hogy olyan pártvezetőknek, akik a budapesti felkelőket felfegyverzett ellenforradalmár bandának minősítik, valaki is higgyen a jövőben. Annál kevésbé, mivel a budapesti rádió gyakorlatilag megcáfolja őket, és holnap vagy holnapután, de legkésőbb egy hónap múlva a magyar felkelés hivatalosan is a magyar népnek a demokráciáért, a nemzeti függetlenségért folyó hősi harcává válik, ahogyan ténylegesen az.”⁵⁸

A 101 római értelmiségi már említett felhívása, amelyet a PCI Központi Bizottságához intéztek és közzé is tettek, vehemensen tárgyalta a magyarországi helyzetet és a pártvezetés álláspontját. A felhívás tartalma és az aláírók személye nem kis aggodalmat keltett a pártvezetőségben.⁵⁹ A 101 értelmiségi a Magyarországon kirobbant felkelést közvetlen összefüggésbe hozta a XX. kongresszussal, a szocializmus megújításának szándékával. Amennyiben a párt a XX. kongresszus irányvonalát akarja követni, Itáliában is át kell alakítani a pártéletet, megváltoztatni a pártkapcsolatok jellegét, amely a szocialista országokban oly sok kárt okozott – vélték. Az olasz kommunisták azt kívánják, hogy a magyar nép rátaláljon a megújult egyetértésre, szigetelje el a reakciós elemeket, és „helyezze vissza a szocializmus építését egyedüli természetes alapjaira: a konszenzusra és a dolgozó osztályok aktív részvételére. Ha el akarjuk kerülni a tények eltorzítását, ha nem akarjuk megrágalmazni a magyar munkásosztályt, vagy kockáztatni a PCI elszigetelődését, akkor bátran el kell ismerni, Magyarországon nem puccsról vagy a reakció által szervezett mozgalomról (ez egyébként nem ragadná magával a

⁵⁸ Paolo SPRIANO: i. m. 208.

⁵⁹ Federigo ARGENTIERI: A „széplelkek” emlékirata. In: *1956-os Intézet Évkönyv 1993*. Budapest, 1993. 117–124. – Az aláírók között számos, már akkor ismert vagy később azzá váló tudós, művész, alkotó értelmiségit találunk: Carlo Muscetta, Natalino Sapegno, Alberto Asor Rosa, Gaetano Trombatore irodalomtörténészek, kritikusok, Elio Petri filmrendező, Enzo Siciliano író, Antonio Maccanico (1978–1985 folyamán a köztársasági elnök Sandro Pertini hivatalvezetője, majd miniszter). Luciano Cafagna és Renzo De Felice történészek (utóbbi Mussoliniről ír majd többkötetes mives életrajzot), Lorenzo Vespignani festő, Lucio Colletti és Mario Tronti filozófusok stb. Többségükben kiléptek a pártból, de néhány kivételtől eltekintve (Muscetta, Colletti, De Felice) nem adták fel baloldaliságukat, és munkásságukban tartották magukat a marxizmus módszertanához. E. Petri például 1970-ben rendezte a hazai mozikban sikerrel vetített *Vizsgálat egy minden gyanú felett álló állampolgár ügyében*, 1971-ben pedig *A munkásosztály a paradicsomba jut* című filmjeit, melyekben eleven morális, politikai és társadalmi kérdéseket vitt vásznonra. (A felhívás történetének epizódja: C. Marchesi szintén megkeresték aláírásért, de ő elutasította, s kijelentette: semmi köze a „reakciós, klerikális, fasiszta zsvajhoz, és mint mindig, ezúttal is Togliatti politikájával ért egyet”. Vö. Nello AJELLO: i. m. 403., 407.)

munkásosztály oly nagy részét), hanem a reakciós elemek jelenlétének dacára a harag kitöréséről van szó, amely a gazdasági elégedetlenségből, a szabadság szeretetéből és abból a vágyból származik, hogy a szocializmust a sajátos nemzeti úton építsék.”⁶⁰ A felhívás hírére értelmiségi körökben elkezdtek rebesgetni, hogy Togliattit leváltják és a helyébe Di Vittorio-t teszik, aki azonmód nyilatkozott: Togliatti a legalkalmasabb a párt irányítására.⁶¹

Di Vittorio nyilatkozata október 30-án jelent meg – aznap ülésezett a párt vezetősége. Az ülésen kieroszakolták ugyan a szakszervezeti főtitkár önkritikáját, de a napirendek megtárgyalása mégis „eléggé mértéktartó” volt. Togliatti megfontoltan elemezte a helyzetet, szükségesnek tartotta a vezetőség tagjainak részvételét a különböző gyűléseken, összejöveteleken, a különvélemények „kibeszélését”, a dialógust a 101 értelmiséggel is. Érvelése mindig ugyanaz: „Hogyan lehetnénk szolidárisok azzal, aki tüzel ránk, és közben felveri a reakció óriási hullámát? Akkor is a pártommal vagyok, ha hibázik.”⁶²

A vita nem szünetelt, a kétségek nem oszlottak el. Erről Spriano Togliatti-hoz írt személyes magánlevelében híven beszámolt. Az október 31-én kelt válaszban Togliatti így ír: „Kedves Spriano, köszönöm a leveledet. [...] Az általad képviselt véleményt illetően engedd meg a pártvezetésnek és személy szerint nekem, hogy fenntartsuk álláspontunkat. Vagyis:

1. Nem kapitalista országokban abszolúte megengedhetetlen a felkelő mozgalom és a fegyveres erőszak használata. A hibákat stb. és a többi rossz dolgot ki kell javítani, ha szükséges, a tömegek cselekvésével, de úgy, hogy ne lépjék át a legalitás határát, mert mindent el lehet veszíteni. [...]

3. Ha egy nem kapitalista országban a tömegtiltakozás átlépi a legalitást és felkelésbe megy át, akkor jogunkban áll azt gondolni, hogy eredetileg vagy közben az ellenség provokatív behatoló részvétele könnyedén megtörténhetett. [...] Nem tudok hitelt adni a mesének, hogy Gheré [azaz Gerő] »szerencsétlen« beszéde ösztökélte a tömeget kolosszális épületek felgyújtására, megrohamozására stb., stb. (Próbálj meg felgyújtani egy házat, meglásd, nem elég hozzá néhány skatulya gyufa.) Ha ilyesmi történik, nyilvánvalóan létezik a terv, ami nem lehetett más, mint provokáció és reakció. (Félreteszem a budapesti események és az egyiptomi fegyveres konfliktus közötti igen különös kapcsolatról való megjegyzéseket, de ezen is gondolkodni kell.)

⁶⁰ Uo. 536–537.

⁶¹ Uo. 405. (Eredetileg *l'Unità*, 1956. október 30.)

⁶² Aldo AGOSTI: i. m. 453., 452.

4. Egy országban, ahol a mi hatalmunk nem túl szilárd, elkerülhetetlen, hogy amint elkezdődik a fegyveres felkelés, az a hatalom tehetetlenségénél fogva fejlődik, és az ellenforradalom, vagyis a fehérterror áll az élére. Sajnos vannak elvtársak, akik nem értik meg az álláspontunkat. Azt, hogy az általunk követett irányvonalat az osztályharc szigorú tapasztalata diktálja...⁶³

November 4-én hajnalban, a második szovjet beavatkozással megkezdődik a dráma utolsó felvonása. Az olasz párt vezetése ezúttal habozás nélkül, egységesen, határozottan egyetértett a szovjet beavatkozással. Az első kimerítő Togliatti-életrajz szerzője, Giorgio Bocca – Mauro Scocimarrónak, a vezetőség tagjának elbeszélésére hivatkozva – közli, hogy a Kreml római nagykövetségén keresztül üzenet érkezett az olasz párt-hoz, kérve az egyetértését.⁶⁴ A Sprianónak küldött Togliatti-levél logikájából következően a PCI kérés nélkül is szolidaritásáról biztosította volna az SZKP-t, sőt Togliatti odáig ment: ha a szovjetek nem lépnek közbe, kérni kellett volna őket erre. A kérlelhetetlen állásponthoz hozzájárult a vad antikommunista kampány, a fasiszták rohamai a párt-székházak, a *l'Unità* szerkesztőségi helyiségei ellen, a konzervatív sajtó arra irányuló követelése, hogy a PCI-vel szemben is alkalmazzák a fasiszta pártot diszkrimináló törvényt, és oszlassák fel.

A párt kongresszusa 1956. december 8-án kiélezett politikai helyzetben ült össze. Ekkorra úgy tűnt, hogy a párton belüli kényes kérdések zömükben elrendeződtek, a párt többsége egységesen felsorakozott Togliatti mögött. A kongresszus mégsem kerülhette meg 1956 tanulságainak összefoglalását; annál kevésbé, mivel Antonio Giolitti mint Cuneo városának küldötte és Furio Diaz Livornóból (1954-ig a város polgármestere) jelen voltak, és kifejthették véleményüket. Fabrizio Onofri ellenben csak írásban küldhette el felszólalásának szövegét, de az megtalálható a kongresszus dokumentum-kiadványában. Ennyi teret adtak a pártellenzéknek. Giolitti, Diaz éltek a lehetőséggel; helyenként mások felszólalásaiban is (Fausto Gullo) előfordultak kritikai hangok. Maga a kongresszus tehát nem nélkülözte a főtítkárnak címzett bírálatokat sem, de azok nem lépték át a kulturált hangvétel határát, nem volt támadóan személyeskedő élük, és többségükben nem kérdőjelezték meg Togliatti tekintélyét.⁶⁵

⁶³ Paolo SPRIANO: i. m. 212–213.

⁶⁴ Giorgio BOCCA: *Palmiro Togliatti*. Laterza, Roma, 1973. 617.

⁶⁵ Mi több, az ellenzékiek bizonytalanságára jellemző Diaz kételye, „hogy vajon igazuk volt-e”, jöllehet Giolitti Togliattit személyében is bírálta, de politikai elképzelései és javaslatai nem törtek át a többség pozícióján. Diaszt idézi Federigo ARGENTIERI: *A „széplelkek” emlékirata*. I. m. 123.

Diaz a „kettősségről” és a pártdemokráciáról beszélt. Állította, hogy a párt nem haladt következetesen a szocializmus olasz útján, nem követte annak irányát egyértelműen. Felhívta a figyelmet a bezárkózásra, a felsőbb szervek túlzott befolyására a helyiekkel szemben, vagyis a párt-demokrácia hiányosságára. Nehezményezte, hogy aki kritikai észrevételeket tett akár a XX. kongresszusra, akár a magyarországi események hivatalos pártértékelésére, azt árulással vádolták. A párt demokráciája más módszereket igényel – jelentette ki Diaz.⁶⁶

Giolitti elméleti igényű felszólalása konkrétabb volt mind az elvi, mind a gyakorlati és személyi kérdésekben. Első helyen Gramscira hivatkozva a strukturális reformok parancsoló szükségességét indokolta: a korszerű forradalmiság csak a megváltozott műszaki és technológiai feltételek termelési viszonyainak „intim” közelségében gondolható el – egyébként a párt politikája „steril, ködös mítosz” marad.⁶⁷ Kritikusan kell viszonyulni a Szovjetunió és a népi demokráciák megtett útjához. Amott ugyanis erőszakos úton szereztek hatalmat a bolsevikok, és csak azután vetődött föl a termelési szerkezetből kinövesztett munkásdemokrácia megszervezése voluntarisztikus kényszerítő eszközökkel. A népi demokratikus országokban a demokrácia kiépítése már a folyamat elején megszakadt, felülkerekedett rajta az államhatalom bürokratizmusa. Olaszországban viszont a demokratikus intézmények, az alkotmány, a baloldal által kivívott demokratikus jogok lehetővé teszik, hogy ne akarjuk lemásolni a szovjet modellt – mondta Giolitti. A lényeg az, hogy „nem lehet szocializmust építeni a termelési folyamatban tevékeny munkásosztály és a többi dolgozó osztály tudatos, aktív részvétele nélkül. Azaz nem lehet szocializmust építeni az alapvető demokratikus szabadságjogok nélkül. [...] Ezért ma fenntartások és kettősségek nélkül proklamálhatjuk és proklamálnunk kell, hogy a demokratikus szabadságjogok a maguk hatalommegosztási intézményes formájukban, formális garanciáikban, a parlamenti képviselőben nem »polgáriak«, hanem országunkban a szocialista társadalom építésének elengedhetetlen elemei.”⁶⁸

Giolitti üres kinyilatkoztatásnak tekintette a kongresszusi tézisek és a határozattervezet egyes részeit, ha azok úgy szólnak, hogy „a XX. kongresszus által elítélt tévedések és büntények nem érintették a szocialista

⁶⁶ VIII. Congresso. I. m. 169–174. (Diaz teljes felszólalása.)

⁶⁷ Uo. 229–235. (A Giolitti teljes felszólalásának szövegkritikai érdekessége, hogy visszaemlékezésében szó szerint reprodukálnak hozzászólásának idézett részletei, amelyek hozzáférhetők magyarul az 1956-os Intézet 1993-as Évkönyvében, Argentieri idézett írásában.)

⁶⁸ Uo.

hatalom permanens demokratikus lényegét, és ha törvényesnek, demokratikusnak, szocialistának nevezzük azt a kormányt, amelyik ellen október 23-án felkelt Budapest népe”. A szovjet beavatkozást – szögezte le – csak a katonai tömbök politikájának logikája szerint és nem a szocializmus elvei alapján lehet igazolni. Ebben a gondolatmenetben hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom pártjai legyenek teljesen autonómok; a szakadás kockázata nélkül, retorzió nélkül alakíthassák ki önálló véleményüket és élvezzenek cselekvési szabadságot – nem úgy, mint ahogy annak idején Titónak árat szabtak, avagy amikor az olasz pártban a Rajk-per idején azt állították („állítottuk” – mondta), hogy ezen az áron lehet megvédeni a marxista-leninista elméletet, a munkásosztály egységét. Többes szám első személyben feszegette a társfelelősséget. „Kritikátlanul elfogadtuk a hibás elméletet és egyetlen ember felmagasztalását, sőt, részt vettünk a téves módszerek alkalmazásában.” Saját felelősségéről kijelentette: azok közé tartozott, akik kértelkedtek, de hallgattak. Mások viszont, akik védtek és támogatták az elhibázott politikát, ennél nagyobb felelősséget viselnek.⁶⁹

Togliatti kongresszusi vita-összefoglalójában „Gramsci nevével való játszadozásnak” minősítette Giolitti értékelését. Gramsci – állította – szilárdan képviselte a párt élcsapatszerépét, amit nem lehet lebecsülni. A mozgalom, élcsapatjellegétől megfosztva, nem fejthet ki forradalmi tevékenységet, a „nyugodt békés belenövés” nem oldja meg a társadalom szocialista átalakítását. Sorra visszaverte mind az elvi-politikai, mind a személyét érintő támadásokat. A KB tagjainak megválasztása fényesen igazolta a személyét övező bizalmat: a lehetséges 1054 szavazatból 1022 az övé volt (ennél többet csak azok a vezetők kaptak, akiket az 1956-os viták nem sebeztek meg feltűnően). Giolitti 25, Diaz 5 szavazattal nem nyert KB-tagságot. Kisebbségi helyzetük a napnál is világosabb lett.

Togliatti támogatottságát jól illusztrálja Concetto Marchesi latinista professzor Sztálin érdemeire asszociáló felszólalása: „Tiberius, az egyik legnagyobb és legalávalóbb római császár, a birodalom legnagyobb történészében talált kérlelhetetlen vádlójára. A kevésbé szerencsés Sztálinnak Nyikita Hruscsov jutott.” Felszólalása után – jellemző jelenet ez is – Togliatti „quasi megölelte” Marchesit, a kongresszus pedig megtapsolta.⁷⁰ Ezután az antisztálinista Celeste Negarville a professzorhoz for-

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. 137.; Giorgio AMENDOLA: i. m. 128. (A változások másik főszereplőjének kiegészítése: „Én nem tapsoltam, de nem sokan voltunk.” Vö. Gian Carlo PAJETTA: *La lunga marcia dell' internazionalismo, intervista di Ottavio Cecchi*. Editori Riuniti, Roma, 1978. 127.)

dulva megkérdezte: pont ő, a római istenségek marxista tudora „ellenézne az idolk lerombolását”? Marchesi válasza így szólt: „ha a nép rombolja le, nem ellenzi, de ha a papok, akkor igen”.⁷¹ (A szellemes ríposzt nem a tanári pedantéria példája, hiszen Budapesten a nép döntötte le a zsarnok szobrát.)

Giolitti tehát egyedül maradt nézeteivel és következtetésével: „Akik hibáztak, megérdemlik, hogy leváltsák őket.” A kongresszuson vállalhatatlannak tűnt az ő politikai alternatívája, annak ellenére, hogy Giolitti maroknyi kongresszusi híve pártméretekre vetítve jelentékenyebb erőt képviselt: a pártból az 1956-os viták folyományaként a „legóvatosabb becslések szerint”⁷² mintegy 200 000-en léptek ki.

1956 decemberében a kongresszuson Giolitti, a cuneói küldött helyeslően beszélt Nenni és Saragat Pralognanban nyélbeütött találkozásjáról, a szocialista és a szociáldemokrata párt közeledésére vonatkozó megállapodásukról, a tervbe vett pártegyesítésről, amely szerinte a PCI szempontjából sem érdektelen. Az 1950-es évek derekán azonban a szociáldemokrata alternatíva idegen és elfogadhatatlan volt a PCI-ben. Kizárta ezt a hidegháború idejének ideológiai szembenállása, az, hogy Saragat 1917 októberét fanatikusok puccsának nevezte és úgy vélte, hogy Itáliát csakis a PCI kirekesztésével lehet kormányozni. Az általános érvényű szociáldemokratizáció a szocialista pártban sem aratott osztatlan sikert: az évek múltán, 1964-ben megvalósított szocialista–szociáldemokrata „kísérleti” egyesülés balul ütött ki, mivel 1968-ban az egyesült párt kevesebb szavazatot gyűjtött, mint amennyit öt évvel azelőtt önálló listáikon.

Togliatti vitazárója elhatárolódott a korabeli olasz kiadású szociáldemokrata ideológiától, és az olaszországi politikai küzdelem körülményei közepette megfelelt a kongresszus várakozásának: a szocializmus olasz útjának demokratikus értékrendjében tájékozódó konstruktív beszéd volt, azonban elhanyagolta a magyar népfelkelés és forradalom demokratikus töltését⁷³ és ennek lehetséges kedvező hatását a szocializmus olasz útján menetelő kommunista pártra. Amikor Togliatti a kongresszuson pártbeli és párton kívüli ellenfeivel csatázva azzal érvelt, hogy egy olasz fasiszta nyugodtan eldicsekedhet budapesti „forradalom”-szervező kalandjával, akkor rajzolódik ki jól láthatóan a Mussolinin, Francót, Hitlert (s persze Sztálint is) megélt antifasiszta harcos,

⁷¹ Giorgio BOCCA: i. m. 621.

⁷² Aldo AGOSTI: i. m. 456. A kilépőkről nincsenek pontos adatok, számuk 300 000–400 000-re tehető.

⁷³ Ezt a nézetet vallja Adriano Guerra is *Il giorno che Crusccev parlò* című könyvében (Roma, 1986). (Guerra az 1970-es években a Gramsci Intézet helyettes igazgatója; nem az antikommunizmus mezsgyéjén érkezett el következtetéseihez. Adriano GUERRA: *Il giorno che Crusccev parlò*. Roma, 1986.)

„hivatásos” forradalmár személyisége és kora. Ő mindent az osztályharc vagylagos alternatívájában határozott meg: a tőke és a munka, a burzsoázia és a munkásosztály kibékíthetetlen ellentétében. 1956 ebből a szempontból mégis kivételes, rendkívüli pillanattá válhatott volna. Üzenete azonban megfejtetlen maradt.

Minden bizonnyal ezért okozott csalódást Togliatti Giolittinak, Hegedűs B. Andrásnak vagy Vásárhelyi Miklósnak.⁷⁴ A *Nuovi Argomenti*-interjú óta valamennyien mint a kommunista mozgalom újító szellemű teoretikusára tekintettek Togliattira, de megismerve 1956-os nyilatkozatait, majd az *Irodalmi Újságról* írt cikkét – melyekben következetesen ellenforradalomról, a Horthy-rezsim visszaállításának kísérletéről beszélt⁷⁵ –, csalódtak az olasz pártvezetőben. Nem tudhatták, hogy Togliatti nyilatkozataival nem zárultak le a párt vitái 1956 problémájáról, a szocializmus és a demokrácia viszonyáról, a „rendszerelméleti” kérdésekről. Tevékenységét ebben a tekintetben is 1964-ben Jaltában bekövetkezett halála szakította meg. Az SZKP és a Kínai Kommunista Párt közötti kapcsolatok megromlásakor szabadságát töltötte a Krimben, s arra készült, hogy észrevételeket tesz vendéglátóinak. A találkozózhoz írt feljegyzésében elvetette az SZKP ideológiai monopóliumát, mindenféle előjogát a vitatott kérdésekben való döntőbíráskodásra. A feljegyzés – politikai tartalma miatt – végrendeletének rangjára emelkedett, és pártja tevékenységében iránytű lett, a korábbi „kettősség” megszüntetésének eszköze.⁷⁶ Togliatti azonban 1956-ban még „nem tehetett mást”, mint azt, hogy minden esetben kifejtette meggyőződését, ami az adott nemzetközi (erő)viszonyok közepette és főként a nemzetközi kommunista mozgalomban csak a Szovjetunió politikájával való közösségvállalás lehetett. A szovjet kötelék lazítására Togliatti azért sem gondolhatott, mert a párt többsége szintén igazodott a szovjet politikához, és ennek figyelmen kívül hagyása esetén elkerülhetetlen lett volna a pártszakadás.

1956-ban Giolitti a pártkongresszuson kifejtette, hogy a magyar kérdés vitája alkalmat teremtett a szovjet kötelék elvágására, és a pártnak ezt meg kellett volna tennie: ebben az esetben a PCI alternatívát kínál-

⁷⁴ Hegedűs B. András interjúja. In: Guido GEROSA: i. m. 146–150.; Vásárhelyi MIKLÓS: *Ellenzékben*. I. m. 85.

⁷⁵ Palmiro TOGLIATTI: *Opere scelte*. I. m. 868–881.; Togliattinak ezt a nézetét nemcsak a PCI többsége támogatta, a szocialista párt balszárnyán is egyetértettek vele. Sandro Pertini későbbi köztársasági elnök is „ellenforradalmi” veszélyt gyanított Magyarországon; bírálta az olasz sajtót, amiért nem világította meg 1956-ot erről az oldaláról és nem mutatta be Mindszentyt mint „fordított Kerenszkijt”. (Vö. *Scritti e discorsi di Sandro Pertini, 1926–1978*. Presidenza del Consiglio dei Ministri. Dipartimento per l’informazione e l’editoria, Roma, é. n. I. k. 429.)

⁷⁶ Lásd Palmiro TOGLIATTI: *A demokrácia és a szocializmus problémái*. I. m. 446–464.

hatott volna a jobboldali dominanciájú kormánykoalíciókkal szemben és az olasz demokráciában megvalósuló „váltógazdaság” egészségesebb viszonyokat tett volna lehetővé.⁷⁷ Felmerül a kérdés: vajon milyen garanciát kértek volna a párttól, és milyen garanciákat vállalt volna egy jelentősen megváltozó PCI? Egyáltalán kommunista maradt volna? Másfelől viszont Giolitti 1956-os javaslata megtérést jelentett volna a szociáldemokráciához; elfogadása esetén a PCI a szocialista és szociáldemokrata pártokkal (esetleg ezekbe beolvadva) közös szerepet vállalt. Ebben az esetben a párt elvesztette volna oppozíciós feladatkörét. 1956-ban azonban úgy tűnhetett: az olasz demokrácia még nem merítette ki progresszív fejlődésének lehetőségeit, és emiatt létszükséglet volt a PCI erős, konstruktív ellenzéki sége.

A párt fejlődésében döntő jelentőségűnek bizonyult autonómiájának szavatolása és érvényesítése. 1968-ban, a csehszlovák események után, a szovjet nagyhatalmi politikának és ideológiai szklerózisának bírálatával képletesen elvágta a szovjet köteléket, majd később a gyakorlatban is megcselekedte ezt. Tudomásul vette a NATO, az EGK realitását, elismerte a nemzetközi egyensúlyban betöltött szerepüket, és az olasz belpolitikában folyamatosan konstruktív javaslatokkal lépett fel (előbb baloldali alternatíva a szocialista párttal, ezután történelmi kompromisszum a kereszténydemokráciával, ez utóbbi sikertelensége után újra baloldali alternatíva), amelyeket ellenfelei rendre leszereltek a Szovjetunió ötödik hadoszlopának vádjával.

1989-re az olaszországi 1956-os viták végállomásukhoz értek. A PCI megtette azt, amit korábban vártak tőle. Elvetette korabeli „ellenforradalmi” értékeléseit, és Natta utóda, Occhetto, küldöttség élén vett részt Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén.

⁷⁷ Lásd Federico ARGENTIERI: *A „széplelkek” emlékirata*. I. m. Argentieri itt egyetértőleg tolmácsolja Giolitti nézetét. 1992 szeptemberében a *Mozgó Világban* megjelent cikkében viszont D. L. M. BLACKMER *Unity in Diversity: Italian Communism and the Communist World* (Cambridge, 1968) című művére hivatkozva is későbbi publikációjának ellentmondó véleményét fejt ki. Giolitti teóriáját az sem igazolja, hogy 1956-ban, majd utána évtizedekig a PCI semmilyen jelzést, felhívást vagy javaslatot nem kapott kormányzati részvételre, ami alternatívát jelenthetett volna a kialakult struktúrával szemben.